

DE LACHENDE DERDE

BOEKVERKOPER ELIE LUZAC VANUIT MULTIDISCIPLINAIR PERSPECTIEF

Rietje van Vliet

Syfilis. Bevlogen maar opvliegend. Wijs maar ook eigenwijs. Briljant volgens iedereen die het kon weten, maar vooral volgens hemzelf. Astronoom, wiskundige, *philosophe*. Vermaard om zijn bewijs dat de aardbol door zijn afgeplatte polen lijkt op een mandarijn. Maar ook beroemd wegens de twee rondborstige Lapse meisjes die hem na zijn expeditie boven de poolcirkel waren nagereisd. Berucht om zijn heerszucht. Graag laat ik u kennismaken met een van de hoofdpersonen uit mijn verhaal: Pierre-Louis Moreau de Maupertuis (1698-1759), afkomstig uit Bretagne en door Frederik de Grote benoemd tot president van de Academie van Wetenschappen in Berlijn.¹ Een mooiere positie kon een geleerde zich in die tijd niet wensen. Berlijn, of Potsdam, was immers sinds ‘Fritz’ in 1740 tot koning in Pruisen was gekroond, begonnen aan een opmars die ertoe leidde dat de stad het epicentrum van de Europese Verlichting werd. **[illustratie 1]**

Tijdens mijn onderzoek naar de Leidse uitgever-boekverkoper Elie Luzac (1721-1796) trof ik in diens fonds een publicatie aan van Maupertuis: *Essay de cosmologie*, daterend uit het jaar 1751. Op zichzelf is het niet vreemd dat Luzac dit werk van Maupertuis heeft uitgegeven. De Leidenaar had immers nauwe banden met Maupertuis’ rechterhand, de secretaris van de Berlijnse Academie, Samuel Formey. In zijn brieven aan Formey liet Luzac zich herhaaldelijk in bewonderende woorden uit over het werk van Maupertuis. Er bestond al een uitgave van de *Essay de cosmologie*, maar via Formey liet de boekverkoper aan Maupertuis weten dat een Leidse nadruk vele malen mooier zou worden.² Dat moet de ijdeltuit die Maupertuis was als muziek in de oren hebben geklonken! **[illustratie 2]**

De fondsreconstructie heeft in mijn onderzoek naar het reilen en zeilen van de boekhandel van Luzac een uitermate belangrijke rol gespeeld. Mijn doel was de boekverkoper te situeren in zijn maatschappelijke, politieke en culturele context. Ik wilde me niet alleen richten op de materiële productie van zijn fonds, met in het verlengde daarvan onderwerpen als logistiek en marketing, maar ook en vooral op de symbolische productie van zijn uitgaven.³ Alleen aan de

¹ D. Beeson, *Maupertuis: An Intellectual Biography*, Oxford 1992; H. Kattenberg, *Maupertuis, Een 18e-eeuwse filosoof tussen waan en wetenschap*, Rotterdam 2003; M. Terrall, *The Man Who Flattened the Earth. Maupertuis and the Sciences in the Enlightenment*, Chicago 2002. De hierna volgende tekst is een aanvulling op het hoofdstuk over de kwestie Maupertuis-König in mijn *Elie Luzac (1721-1796). Boekverkoper van de Verlichting*, Nijmegen 2005, p. 83-95.

² Brief Luzac aan Formey, 28-8-1750. H. Bots en J. Schillings (ed.), *Lettres d’Elie Luzac à Jean Henri Samuel Formey*, Parijs 2002, brief nr. 47. Cf. Van Vliet, *Elie Luzac* (n. 1), p. 87-88.

³ P. Bourdieu, *The Field of Cultural Production. Essays on Art and Literature*, Cambridge 1993; P.D. McDonald, ‘Implicit structures and explicit interactions: Pierre Bourdieu and the history of the book’, in: *The Library* 6th ser. 19 (juni 1997) 2, p. 105-121.

hand van zijn uitgaven was het mogelijk een beeld te krijgen van de sociale netwerken waarin Luzac opereerde en van de wijze waarop hij dat deed.

Een dergelijke aanpak laat zich legitimeren door het gegeven dat boekhistorici anders dan in het gebruikelijke bedrijfshistorisch onderzoek te maken hebben met het fenomeen boek. Dit veelzijdige cultuurverschijnsel, dat wordt beschouwd als een ‘microkosmos van geschiedenissen’, kan slechts worden bestudeerd vanuit een multidisciplinair perspectief.⁴ Om op mijn vraagstellingen antwoord te vinden was ik genoodzaakt om aan de hand van de fondsuitgaven van Luzac uitstapjes te maken naar disciplines als mentaliteitsgeschiedenis, ideeëngeschiedenis, politieke geschiedenis, godsdienstwetenschappen, filosofie, sociologie en literatuurwetenschappen.

Het leverde een voor mijn gevoel rijk geschakeerd beeld op van de boekverkoper Elie Luzac. Ik wil dat illustreren aan de hand van een reeks uitgaven van Luzac uit de jaren 1752 en 1753. Deze jaren, waarin geleerden uit heel Europa elkaar in de haren vlogen, hebben betrekking op een van de zwartste bladzijden uit de wetenschapsgeschiedenis. Aanleiding was de aantijging van de Haagse geleerde Samuel König (1712-1757) aan het adres van Maupertuis dat deze zich schuldig zou hebben gemaakt aan plagiaat. Er was er één die als de lachende derde het gevecht binnen de Republiek der Letteren aanschouwde: drukker, uitgever en boekverkoper Elie Luzac.

EEN LIBRAIRE-PHILOSOPHE

[illustratie 3] Ter kennismaking wil ik graag eerst Luzac voor het voetlicht brengen. Deze boekverkoper is een telg uit een hugenootse familie die in het begin van de achttiende eeuw is neergestreken in Leiden. De familie heeft nogal wat beroemdheden voortgebracht. Zo waren er ook twee ooms van Elie in de boekenbranche werkzaam: Etienne Luzac, courantier van de *Gazette de Leyde*, en Jean Luzac, drukker van deze krant en verder actief als allround boekverkoper. De oudste zoon van deze Jean Luzac, vernoemd naar zijn vader, zou later, in 1772, de redigeerpen van oom Etienne overnemen. Daarnaast was deze Jean Luzac junior hoogleraar rechten in Leiden. Hij stond met zijn anti-stadhoudersgezinde standpunt lijnrecht tegenover zijn orangistische neef Elie Luzac.⁵

De hoofdpersoon van mijn onderzoek, Elie Luzac, kwam op veertienjarige leeftijd in de leer bij zijn oom Jean Luzac. In 1742 – hij had toen zijn verplichte leertijd van zes jaren erop zitten – werd hij bij het Leidse gilde der boekverkopers ingeschreven als vrijmeester boekverkoper en boekdrukker. In zijn beginjaren kreeg hij alle steun van zijn familie om zijn boekenbedrijf van de grond te krijgen. Zijn eigen vader leende hem geld om de eerste aanschaffen te kunnen doen en oom Jean zegde zijn medewerking toe voor een aantal kapitaalintensieve uitgaven; ook zorgde deze oom ervoor dat de jonge Elie zijn eerste drukopdrachten kreeg. Zoals we zo vaak zien in de vroegmoderne tijd, was het ook hier de familie die de startende ondernemer in het zadel hielp.

⁴ Over het voortschrijdend inzicht in de methodologie van boekhistorici: H. Brouwer, ‘De vele geschiedenissen van het boek. Bij wijze van inleiding’, in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 1 (1994), p. 7-24. Zie bijv. ook R. Darnton, ‘Wat is ‘de geschiedenis van het boek?’’, in: R. Darnton, *De kus van Lamourette. Bespiegelingen over mentaliteitsgeschiedenis*, Amsterdam 1990, p. 103-125.

⁵ Over de *Gazette de Leyde* zie J.D. Popkin, *News and Politics in the Age of Revolution. Jean Luzac’s Gazette de Leyde*, Ithaca/Londen 1989. Voor de overige familiebetrekkingen van Elie Luzac zie Van Vliet, *Elie Luzac* (n. 1), p. 622-623 (bijlage 7: Genealogie familie Luzac).

Jammer alleen voor die familie dat Elie zo ontzettend eigenwijs was. Hij brak al spoedig met zijn oom, en door gedurende zijn hele leven het stadhouderschap zo hartstochtelijk te verdedigen, nam hij ook in de rest van de familie een geïsoleerde plaats in.⁶ Met zijn collega's in Leiden had hij weinig op. Alleen in zijn beginjaren werkte hij in een Leidse compagnie samen.⁷ Luzac was behalve boekverkoper, uitgever en drukker ook jurist en wist als geen ander in discussies zijn tegenstander het zwijgen op te leggen. Hij was volgens zijn leerling en tevens eerste biograaf Hendrik Constantijn Cras zelfs 'meer geschapen voor wetenschappen en letterarbeid'.⁸ Vermoedelijk liepen Leidenaars liever een blokje om als ze de *philosophe-libraire* tegemoet zagen komen. Onophoudelijk mengde hij zich in de vele debatten die in de tweede helft van de achttiende eeuw gevoerd werden. Dat had tot gevolg dat een vijfde van zijn eigen fonds door hemzelf geschreven is.

Overigens kwam deze eigenzinnigheid hem in de revolutionaire jaren tachtig duur te staan. Het boekenbedrijf van Luzac was in 1774 gefuseerd met dat van Jan Hendrik van Damme (1742-1822), telg uit een vooraanstaand Leids drukkersgeslacht. Beide compagnons werden om hun orangistische stellingname verguisd. Er zijn talloze schotschriften overgeleverd waarin hun politieke tegenstanders een literaire moord pleegden op het boekverkopersduo om de verkoop van orangistische koopwaar te bemoeilijken en met name Luzac het zwijgen op te leggen.⁹

LEIBNIZ GEPLUNDERD

Op basis van de veilingcatalogus die na het overlijden van Luzac is opgesteld, waarin een uitgebreide lijst van kopijrechten is opgenomen, was het mogelijk een begin te maken met een fondsreconstructie. Onderzoek in de geautomatiseerde catalogi van binnen- en buitenlandse universiteitsbibliotheken en de Short Title Catalogue Netherlands (STCN) maakte een verdere inventarisatie mogelijk. Die leverde voor de jaren 1752 en 1753 onder andere de volgende titels op: *Essai de cosmologie* (1751) van Maupertuis, *Appel au public* (1752) en het vervolg daarop, *Defense de l'appel au public* (1753), beide van Samuel König, *Proeve over de waare grond-wetten der beweging en rust ter gelegenheid* (1753) van ene Antonius Brugmans, en, ten slotte, *Dissertation sur le principe de la moindre action* (1753), geschreven door de Berlijnse wiskundige Leonhard Euler.

Mijn eerste tocht door het multidisciplinaire landschap binnen de grenzen van de geschiedwetenschappen leverde een beeld op van de politieke situatie in West-Europa, in het bijzonder in de Republiek der Nederlanden en in de Republiek Bern. Sinds de benoeming in 1747 van Willem IV tot erfstadhouder over alle zeven gewesten was het bepaald niet rustig geweest. De aanvankelijke euforie over het einde van het oligarchisch regentenregime had bij velen plaatsgemaakt voor bittere teleurstelling. De restauratie van het stadhouderschap

⁶ Uitgebreid over Luzacs politieke standpunten: W.R.E. Velema, *Enlightenment and Conservatism in the Dutch Republic. The Political Thought of Elie Luzac (1721-1796)*, Assen/Maastricht 1993, p. 115-152.

⁷ De compagnie tekende voor een aantal standaardwerken over natuurrecht. Zie Van Vliet, *Elie Luzac* (n. 1), p. 222, 334.

⁸ H.C. Cras, Beredeneerd verslag omtrent de geschriften van den heer Mr. Elias Luzac, in zijn leven advocaat te Leyden (10-8-1810). Nationaal Archief, toegangsnr. 2.21.004.15, collectie 015 J.M. Kemper (Cras) 1631-1847, p. 38.

⁹ Van Vliet, *Elie Luzac* (n. 1), p. 407-422.

beloofde veel goeds, maar Willem IV bleek uiteindelijk niet bij machte iets aan het bestuursstelsel te veranderen.

Het is opmerkelijk dat Willem IV en zijn vrouw Anna van Hannover, na het overlijden van haar man in 1751 steevast 'de Gouvernante' genoemd, bij de intelligentsia zoveel vertrouwen hebben ingeboezemd. Voor hun komst naar Den Haag hielden zij verblijf in het Prinsessehof te Leeuwarden, waar zij, geheel eigen aan de hofcultuur uit die dagen, kunstenaars en geleerden om zich heen verzamelden. Eén van hen was politiek vluchteling Samuel König. Hij had in zijn woonplaats Bern geprotesteerd tegen het toenemend ondemocratische bewind van de Raad van Tweehonderd en was begin jaren veertig, uit angst voor vergeldingsmaatregelen, gevlucht naar de Republiek. Door bemoeienissen van de stadhouder werd hij aan de universiteit van Franeker in 1746 benoemd tot hoogleraar wijsbegeerte en mathematica. Toen het stadhouderlijk hof zich verplaatste naar Den Haag, vertrok ook König naar de hofstad, waar hij werd aangesteld als raadsheer en hofbibliothecaris.¹⁰ Vermoedelijk heeft hij uit hoofde van die laatste functie boekverkoper Luzac voor het eerst ontmoet. Luzac was immers hartstochtelijk verdediger van het stadhouderschap en is verschillende keren op het Haagse Binnenhof gesignaleerd.

In 1749 kreeg König een aantal afschriften van brieven van Leibniz in handen. Ze waren afkomstig uit de collectie van een vriend uit Bern, die net als hij kritiek had uitgeoefend op de overheid maar die dit met zijn leven had moeten bekopen. Bij het lezen van de brieven was voor König de schok der herkenning groot. Hij herinnerde zich een lezing van Maupertuis over beweging en rust (het begrip energie in de huidige betekenis kende men in de achttiende eeuw nog niet), waarin deze beweerde een universeel principe te hebben ontdekt waarop alle natuurkundige wetten zijn gefundeerd: het beginsel van de kleinste werking. Met enkele wiskundeformules verklaarde de Berlijnse geleerde hoe God de beweging van voorwerpen regelt. De tekst van de lezing verwerkte Maupertuis in zijn *Essay de cosmologie*, waarvan de eerste druk in 1750 verscheen.¹¹ Tot zover was er niets aan de hand, maar toen König in de brieven van Leibniz las over wetten die aan de universaliteit der verschijnselen ten grondslag zouden liggen, vond hij dat Maupertuis zich wel erg veel ideeën van de grote Leibniz had toegeëigend. In het belang van de wetenschap besloot de volijverige König daarop zijn ontdekking in een artikel te verwerken. Toen hij zelf in Berlijn was, legde hij de tekst in goed vertrouwen aan Maupertuis voor. Die gaf het manuscript ongezien terug met de mededeling dat het prima was. Had hij het maar wel bestudeerd, want toen Königs artikel eenmaal was gepubliceerd, stond de beschuldiging dat Maupertuis opvallend sterk leunde op de bevindingen van Leibniz zwart op wit.¹² Daar ging de reputatie van het genie Maupertuis!

In een tijdperk waarin een goede reputatie voorwaarde was een positie te kunnen innemen in welk netwerk dan ook, was het voor Maupertuis zaak snel de geruchten de kop in te drukken. Hij bestookte diverse geleerden uit heel Europa met zijn verzoek met bewijzen à charge dan wel à décharge op tafel te komen. Het baatte niet. Hij liet zelfs zijn eigen Berlijnse Academie als een rechtbank uitspraak doen over de kwestie. Hoewel veel leden weinig zin hadden zich ermee te bemoeien, moest de Academie wel een oordeel uitspreken. De uitslag was in het nadeel van König: hij was niet bij machte geweest de originele brieven van Leibniz voor te

¹⁰ *The Dictionary of Seventeenth and Eighteenth-Century Dutch Philosophers*, red. W. van Bunge e.a., 2 dln, Bristol 2003, dl 2, p. 568-570.

¹¹ Kattenberg, *Maupertuis* (n. 1), p. 131-133.

¹² Samuel König, 'De universali principio aequilibri et motus, in vi viva reperto, deque nexu inter vim vivam et actionem, utriusque minimo', in: *Nova acta eruditorum* (maart 1751), p. 125-135, 162-176.

leggen om daarmee te bewijzen dat de bronnen waarop hij zijn beschuldigingen baseerde, wel degelijk terugvoerden naar Leibniz.¹³

[illustratie 4 en 5] Nu was König aan zet. Vlak na de veroordeling van de Academie in 1752 verscheen bij Luzac diens *Appel au public*. Het werk bevatte niet alleen de bewuste brieven van Leibniz, maar ook Königs correspondentie met Maupertuis en Formey hierover. Maupertuis was in alle staten en deed zijn beklag bij de beschermvrouwe van König, de Gouvernante. Zij hield zich echter liever afzijdig. Dit is nu eenmaal de consequentie van de vrijheid van drukpers, antwoordde ze hem.¹⁴ Tot Maupertuis' grote ergernis kreeg Königs *Appel au public* het jaar daarop een vervolg in *Defense de l'appel au public*. Ook een van de studenten van König, de latere Groningse hoogleraar wijsbegeerte Antonius Brugmans, mengde zich in de strijd. Hij bracht in 1753, eveneens bij Luzac, zijn *Proeve over de waare grond-wetten der beweging en rust* uit. **[illustratie 6]**

DE ROL VAN DE BOEKVERKOPER

Hoewel de betekenis van de stadhouder als mecenas voor schrijvers, schilders en geleerden, noch de politieke constellatie in het begin van de jaren vijftig is belicht, moge het duidelijk zijn dat deze factoren wel degelijk van invloed waren op het intellectuele klimaat in de Republiek. De positie van de wetenschappelijke boekverkoper Elie Luzac was als gevolg hiervan evenzeer afhankelijk van de politieke gebeurtenissen uit die dagen. Toch wist Luzac in hoge mate zelf zijn commerciële lot te bepalen. Het conflict tussen Maupertuis en König bezorgde de boekverkoper namelijk nog meer internationale bestsellers dan de hierboven genoemde uitgaven. Om die te traceren was echter meer nodig dan alleen een zoektocht in de bekende bibliografische naslagwerken en de virtuele kaartenbakken.

Een literair-historische excurs leidde naar de bekende satirische vertelling van Voltaire, *Micromégas*, geschreven in 1739 maar voor het eerst in druk uitgebracht in 1752. Hierin landt een buitenaardse reus met gargantueske proporties, Micromégas, op aarde en ontdekt in de Botnische Golf een groepje geleerden dat zojuist van de poolcirkel was teruggekeerd. Hij zet ze op zijn hand en ziet dat ze niet alleen allerlei landmeetapparatuur bij zich hebben maar ook twee Lapse meisjes.

Het is niet moeilijk te bedenken waarom Voltaire juist in 1752 dit verhaal over Maupertuis naar buiten bracht. De schrijver verbleef al sinds 1750 op uitnodiging van koning Frederik in Berlijn. Hij verkeerde in dezelfde kringen als Maupertuis maar echt vriendschappelijk was hun relatie niet. Sterker zelfs, Voltaire vond Maupertuis maar een omhooggevallen blaaskaak. Maar zolang deze de bescherming genoot van de koning, kon Voltaire dat natuurlijk niet hardop zeggen.

Zoals zo vaak het geval is met werken van Voltaire, plaatst de drukgeschiedenis van *Micromégas* de onderzoeker voor raadsels. Er bestaan twee uitgaven uit 1752: een editie die

¹³ A. Harnack, *Geschichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, Berlijn 1900, p. 332-338; Beeson, *Maupertuis* (n. 1), p. 243-244; P. Costabel, 'L'affaire Maupertuis-Koenig et les questions de fait', in: *Arithmos-Arrythmos, Skizzen aus der Wissenschaftsgeschichte. Festschrift für J.O. Fleckenstein*, München 1979, p. 29-48; Voltaire, *Histoire du Docteur Akakia et du natif de St-Malo*, ed. J. Tuffet, Parijs 1967, p. LXVIII-XCII.

¹⁴ Brief prinses Anna van Oranje aan Maupertuis, z.d. [1752], Den Haag, Koninklijk Huis Archief, archief Duitse Kanselarij, rubriek 19, B 19.

blijkens het impressum gedrukt is in opdracht van de auteur in Berlijn en een editie die in Londen zou zijn uitgegeven. Welke drukker of uitgever erachter schuilging, is niet bekend. Ook is onbekend of het wel een Berlijnse of Londense boekverkoper betrof. Boekverkopers voorzagen hun uitgaven immers wel vaker van valse impressa. Slechts uitgebreid analytisch-bibliografisch onderzoek kan hier meer helderheid over verschaffen.¹⁵

Ofschoon de argumentatie zwak is, is het aannemelijk dat Luzac hierachter zat. In een brief aan Formey, hoofdredacteur van het geleerdentijdschrift *Bibliothèque impartiale* dat Luzac in die tijd op de markt bracht, schreef Voltaire: ‘On vient d’imprimer, je ne sais où, sous le titre de Londres, un certain Micromégas: passe que cette ancienne plaisanterie amuse qui voudra’.¹⁶ Op dat moment lag Königs *Appel au public* reeds bij Luzac in de boekhandel. Luzac had op dat moment wel vaker werken uitgegeven onder vermelding van Londen als plaats van uitgifte.¹⁷ Bovendien was er nog een ander satirisch werk van Voltaire over Maupertuis dat Luzac in deze jaren op zijn persen liet drukken, deze keer echter onder vermelding van Rome. Dat was *Diatribes du docteur Akakia, médecin du pape* (1752).
[illustratie 7]

In november 1752 had Voltaire het manuscript van dit werk in Berlijn anoniem en voor eigen rekening in druk uitgebracht. Frederik de Grote, die wist van Voltaires betrokkenheid, vond dat de aanval op Maupertuis ook hemzelf in diskrediet had gebracht en gelastte onmiddellijk alle exemplaren te verbranden. Gelukkig had Voltaire nog een eigen exemplaar achtergehouden. Van de prins geen kwaad beloofde hij zijn mecenas beterschap maar intussen was de kopij reeds op weg naar Holland, waar Voltaire een uitgever wist die de zorg ervoor op zich wilde nemen: dat was Luzac. Half december 1752 arriveerden de eerste gedrukte exemplaren in Potsdam. De belangstelling voor deze Leidse editie was overweldigend. Later, toen er al meerdere uitgaven op de markt waren verschenen, schreef Voltaire dat er in Parijs wel zesduizend exemplaren op één dag waren verkocht.¹⁸ Koning Frederik was er echter verre van content mee. Opnieuw liet hij alle exemplaren in de stad in beslag nemen, om ze, op 24 december 1752, in het openbaar aan de vlammen prijs te geven.

Wederom leverde Maupertuis ongewild een forse bijdrage aan de inkomsten van Luzac. Deze maakte zelfs handig gebruik van het droevige lot van de *Diatribes*, door in zijn advertenties nog eens extra te onderstrepen dat het werk ‘onlangs te Berlyn door Beuls handen [was] verbrand.’¹⁹ Er verscheen zelfs een vertaling van het werk, *Diatribes van doctor Akakia, geneesheer van den paus* (1753), dat net als het Franse origineel volgens het impressum in

¹⁵ D.W. Smith, ‘The Publication of Micromégas’, in: *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century* 219 (1983), p. 63-91. De catalogus van de Bibliothèque Nationale de France vermeldt bij het exemplaar Z BEUCHOT-573 op gezag van Bengesco (nrs. 1429 en 1162, p. 328) dat alleen de editie Berlijn 1753 afkomstig is van de werkplaats van Elie Luzac. Veelbelovend in dit verband is het project ‘Vignette’ onder leiding van Silvio Corsini, te raadplegen op <http://c18.net/pr/fleuron/index.html>. In deze databank zijn typografische ornamenten opgenomen op basis waarvan uitgevers van werken zonder impressum of met een vals impressum geïdentificeerd kunnen worden. Zie ook het project ‘Môriane’ van de Luikse boekhistoricus Daniel Droixhe (www.ulg.ac.be/moriane) en *Collection d’ornements voltairiens constituée par Giles Barber*, Oxford, Voltaire Foundation (niet ingezien).

¹⁶ Brief Voltaire aan Formey, 5-6-1752. Geciteerd naar Voltaire, *Romans et contes*, ed. R. Groos, Parijs 1938 (Bibliothèque de la Pléiade 3), p. 668.

¹⁷ Het gaat om twee uitgaven van Luzac uit 1750, beide onder de naam van de Londense uitgever James Brackstone: Maupertuis, *Essai de philosophie morale*, Londen, Jacques Brackstone 1750; en [Louis Jean Lévesque de Pouilly], *Théorie des sentimens agréables*, Londen, Jacques Brackstone 1750. Van Vliet, *Elie Luzac* (n. 1), p. 552.

¹⁸ Voltaire, *Histoire du Docteur Akakia* (n. 13), p. LXXXIV.

¹⁹ Advertentie *Leydse courant*, 10-1-1753.

Rome uitgegeven zou zijn.²⁰ Of ook dit werk uit de drukkerij van Luzac afkomstig was, blijft in nevelen gehuld zolang de gebruikte letters en ornamenten niet onder het vergrootglas worden gelegd en vergeleken met ander drukwerk van Luzac.

[illustratie 8] Dergelijk onderzoek is ook noodzakelijk voor de bundel *Maupertuisiana* (1753), die blijkens het impressum in Hamburg uitgegeven zou zijn, maar die net als de hierboven genoemde werken afkomstig is uit de drukkerij van Luzac. Het is een verzameling pamfletten waarin niet alleen de twee uitgaven van König zijn opgenomen, maar ook de inmiddels bekende *Diatribes du docteur Akakia* van Voltaire, alsmede diens *L'art de bien argumenter en philosophe* (Hamburg 1753), de *Séance mémorable* (Hamburg 1753) en de *Traité de paix* (Berlijn 1753).²¹ Ook de *Dissertation sur le principe de la moindre action* van een van Maupertuis' beste vrienden, Leonhard Euler, heeft er een plaats in gekregen. Elk van deze bescheiden werkjes heeft een eigen titelpagina en een eigen, al dan niet vals impressum of juist helemaal geen impressum. Ook het zetsel, de gebruikte typografie en de papiersoort variëren dermate, dat de bundel analytisch-bibliografen in vervoering moet brengen. Wijst dit erop dat Luzac de pamfletten van collega-boekverkopers heeft opgekocht om ze te kunnen samenvoegen tot één 'ana'?²² Of duidt de identieke bladspiegel van al deze werken op een mystificatie waar Luzac de bedenker van was?²³ **[illustraties 9 en 10]**

DE ACHTERKANT VAN HET GELIJK

In financieel opzicht heeft Luzac er baat bij gehad door als uitgever zijn vriend Samuel König metterdaad te steunen. De vraag is echter of hij daarmee zijn krediet bij zijn overige fondsauteurs niet verspeelde. Op Maupertuis hoefde hij niet meer te rekenen, dat was duidelijk. Even leek het erop dat Academie-secretaris Formey, die veiligheidshalve de kant van de Academie-president had gekozen, eveneens de boekverkoper de rug zou toe keren, maar dat viel mee. Formey was door zijn functie als hoofdredacteur van de *Bibliothèque impartiale* contractueel met handen en voeten gebonden aan Luzac en kon slechts hopen op een verzoening tussen de strijdende partijen.

Intussen was König begonnen aan een niet aflatende speurtocht naar de originele brieven van Leibniz, om zichzelf in het gelijk te kunnen stellen. Die brieven vond hij niet. Wel ontdekte hij in een bibliotheek te Hannover een nog onuitgegeven manuscript van Leibniz.²⁴ Drie jaar na de affaire met Maupertuis, in 1755, begon Luzac met het drukken van *Leibnitzii phoronomia et dynamica*, bezorgd door König. Helaas, het werk is voor zover bekend niet bewaard gebleven. Wel maakt de veilingcatalogus van Luzacs boekhandel, opgesteld na diens dood, er melding van. Van de eerste drie katernen zouden nog 543 exemplaren op de plank liggen. Blijkbaar is Luzac nooit verder gekomen, aangezien König geen tijd had het manuscript af te maken. Op 21 augustus 1757 overleed hij. Maupertuis stierf twee jaar later, op 27 juni 1759. Ook hij heeft zijn gelijk niet meer kunnen halen.²⁵

²⁰ Er is voor zover bekend slechts één exemplaar overgeleverd: KB Den Haag, sign. 444 K 173.

²¹ Over de drukgeschiedenis van deze werken van Voltaire, zie Voltaire, *Histoire du docteur Akakia* (n. 13), p. CXXXIII.

²² Een 'ana' is een bundeling van al dan niet authentieke uitspraken, gedichten of andersoortige werken van een auteur. Zie hierover F. Wild, *Naissance du genre des ana (1574-1712)*, Parijs 2001.

²³ Van Vliet, *Elie Luzac* (n. 1), p. 556.

²⁴ Cf. E. Bodemann, *Die Leibniz Handschriften der Königlichen öffentlichen Bibliothek zu Hannover*, Hannover 1889 (reprint Hildesheim 1966).

²⁵ Van Vliet, *Elie Luzac* (n. 1), p. 95.

Tot in de negentiende eeuw zijn wetenschappers op zoek geweest naar de bewuste originele brieven van Leibniz. Ze zijn nooit boven water gekomen. Wel trof men in Gotha afschriften aan van drie van de vier brieven van Leibniz, die König had gepubliceerd in zijn *Appel au public*. Er waren klaarblijkelijk meer kopieën in omloop geweest. De vondst toonde aan dat Leibniz wel degelijk had gecorrespondeerd over het beginsel van de kleinste werking. Weliswaar waren de brieven gericht aan individuele correspondenten, ze werden zo vaak afgeschreven dat ze nauwelijks meer tot het privédoel kunnen worden gerekend.

Luzac kwam als lachende derde te voorschijn uit het gevecht tussen de bekvechtende geleerden. Hij sloeg letterlijk klinkende munt uit de strijd waar de gevestigde intellectuele orde in verzeild was geraakt. Toch was dit niet zijn enige doel. Om de maatschappelijke verhoudingen in de achttiende eeuw te kunnen begrijpen, en zeker de verhoudingen in het culturele, literaire of wetenschappelijke veld, moeten we ons als boekhistorici ook begeven op het vakgebied van de sociologie.

De theoretische modellen van de Franse socioloog Pierre Bourdieu kunnen uitstekend gebruikt worden om het veld waarbinnen boekverkopers zich ophielden, te beschrijven. Het werd bevolkt door auteurs, uitgevers, boekverkopers, intermediairs, correctoren, vertalers, journalisten en bijvoorbeeld critici. Bourdieu benoemt hun activiteiten als ruiltransacties. Inzet is geld of andere materiële goederen (economisch kapitaal), een maatschappelijke positie vanwege afkomst of beroep (sociaal kapitaal), en/of status op grond van culturele competenties (cultureel kapitaal). Het gedrukte boek is daarom niet alleen een materieel maar tevens een immaterieel product. De totstandkoming van een publicatie moet in dit kader gezien worden als een ruiltransactie tussen auteur en uitgever, waarbij het in meer of mindere mate te doen was om alle drie soorten kapitaal. Zeker in de vroegmoderne tijd, waarin reputatie en status nog een groot goed waren, was geld niet het ultieme doel dat diende te worden nagestreefd. Luzac immers wenste tegelijkertijd, of misschien wel vooral, als volwaardig lid opgenomen te worden in de Republiek der Letteren. Dat hij zich aan de zijde schaarde van Samuel König, geeft aan dat hij bereid was ook binnen de internationale intellectuele elite een uitzonderlijk standpunt in te nemen. Deze eigenzinnigheid zou er uiteindelijk toe leiden dat hij aan de periferie van het wetenschappelijk gilde zou blijven.

BESLUIT

Bovenstaande geschiedenis laat zien wat de meerwaarde is van een onderzoek naar een boekverkoper vanuit multidisciplinair perspectief. In de eerste plaats leverde deze werkwijze diverse titels op die zich anders aan onze waarneming zouden onttrekken. De casus König-Maupertuis toont aan dat boekhistorici zich bij een fondsreconstructie niet kunnen beperken tot research in fondscatalogi en bibliografische databanken. Ze moeten immers altijd bedacht zijn op uitgaven met valse impressa of zelfs ontbrekende impressa.

Dit komt veel vaker voor dan de meeste onderzoekers lief is. Soms koos een uitgever ervoor anoniem te blijven omdat het werk in kwestie gevoelige ideeën bevatte die kerk of overheid niet welgevallig waren. Dit verklaart waarom Luzac zijn naam niet vermeldde op de uitgave van Voltaires *Diatribes du docteur Akakia*. Weliswaar had de Leidenaar weinig te duchten van de Pruisische overheid, maar voor het verloop van zijn verdere carrière in de internationale boekenwereld moet het hem verstandiger hebben geleken buiten beeld te blijven. Het was nog slechts kort geleden dat Frederik de Grote hem had gevraagd zich in Berlijn te vestigen en

bovendien had Luzac de handen vol aan de laatste onderhandelingen met de regering van Hannover over een filiaal in Göttingen.²⁶

Op zichzelf is het bij subversieve werken vrij gemakkelijk te constateren dát er sprake is van een schijnimpressum, al vergt het minutieus onderzoek om te achterhalen wie voor de mystificatie verantwoordelijk was. Anders ligt het met de schijnimpressa die bedoeld zijn om de verkoop te bevorderen. Deze onttrekken zich vrijwel geheel aan het gezichtsveld van de argeloze boekhistoricus die zich geheel verlaat op wat titelpagina's te melden hebben. De Luikse boekverkoper Bassompierre bijvoorbeeld ging in zijn nadrukpraktijken zelfs zover dat hij in 1772 een editie van de *Oeuvres* van Montesquieu op de markt bracht met het impressum van de oorspronkelijke uitgever John Nourse op de titelpagina. Door de indruk te wekken dat het om een originele uitgave ging, hoopte Bassompierre een beter debiet te bewerkstelligen.²⁷ Luzac had een dergelijke schijnmanoeuvre niet nodig toen hij met een heruitgave van Maupertuis' *Essay de cosmologie* op de markt kwam, niet in de laatste plaats omdat de auteur met deze Leidse editie had ingestemd. Overigens betrof het niet alleen nadrukken die omwille van de verkoop werden voorzien van een vals impressum. Zo vermeldde Luzac op een groot aantal publicaties niet zijn eigen woonplaats Leiden maar Berlijn op de titelpagina. Het vergt een diepgaand en vooral breed opgezet onderzoek om dergelijke mystificaties, duidelijk bedoeld om het buitenlandse koperspubliek de indruk te geven dat het om binnenlands drukwerk ging, te ontrafelen.

Er is nog een argument om als boekhistoricus te kiezen voor een multidisciplinaire aanpak. Mijns inziens doen onderzoekers geen recht aan de boekhistorische discipline indien ze zich beperken tot de zakelijke bedrijfsvoering van de boekverkoper. Het belichten van de culturele, wetenschappelijke, maatschappelijke en bijvoorbeeld politieke entourage van Luzac leverde voor mijn gevoel een driedimensionaal beeld op van de boekverkoper. In het verlengde daarvan biedt zijn relatie met de stadhouder voldoende aanknopingspunten voor verder onderzoek naar het politiek engagement van boekverkopers in de achttiende eeuw. Het is een aspect dat niet veronachtzaamd mag worden, met name wanneer het boekhistorische onderzoek de periode betreft waarin de Nederlandse burger zich al emanciperend een eigen positie probeert te verwerven. Zonder de politieke gebeurtenissen te betrekken bij het boekhistorisch onderzoek dreigt er een scheefgetrokken beeld te ontstaan van de rol van boekverkopers in de samenleving.²⁸

Hetzelfde geldt voor de andere invalshoeken die ik in mijn onderzoek heb gekozen. Indien de kern van het wetenschappelijke conflict tussen Maupertuis en König onbelicht was gebleven, zou het gemanoeuvreer van Luzac in de Republiek der Letteren buiten beeld zijn geraakt. De boekhistoricus – en zeker wanneer deze zich begeeft in de vroegmoderne tijd – dient er zich te allen tijde van bewust te zijn dat de boekverkoper er meer belang bij had om een bepaald boek op de markt te brengen dan slechts het geldelijk gewin. Dit uitgangspunt maakt het

²⁶ Van Vliet, *Elie Luzac* (n. 1), p. 212, 137-142. Gemakshalve ga ik hier voorbij aan schijnimpressa waarin boekverkopers die niets met de uitgave te maken hebben, met opzet worden genoemd om hen in een kwaad daglicht te stellen of om hen te sarren. Ook de schijnimpressa waarin een met naam en toenaam genoemde boekverkoper als stroman fungeert, laat ik hier buiten beschouwing. Ik hoop hier binnenkort in een ander artikel op terug te komen.

²⁷ R. van Vliet, 'Nadrukkers met "haviksklauwen". De op- en neergang van de boekhandel in de achttiende eeuw', in: *Spiegel der Letteren* 46 (2004) 3/4, p. 371.

²⁸ Niek van Sas uitte bijvoorbeeld terechte kritiek op het ontbreken van een politieke dimensie in de cultuurhistorische benadering van J. Kloek en W. Mijnhardt in hun *1800. Blauwdrukken voor een samenleving*, Den Haag 2001. N.C.F. van Sas, 'De nieuwe burger zag niet verder', in: *NRC Handelsblad*, 1-6-2001.

noodzakelijk dat de brede maatschappelijke context en de netwerken waarbinnen de boekverkoper opereerde, eveneens onder het vergrootglas worden gelegd.

Dat neemt niet weg dat macro-economische trends evenzeer van belang zijn om de zogeheten *petite histoire* van de individuele boekverkoper te kunnen vertellen. Ze dienen als klankbord waaraan de wederwaardigheden van de boekverkoper getoetst kunnen worden. En andersom: ook de door kwantificeerkoorts bevangen boekhistorici hebben er baat bij wanneer zij wetenschappelijke paradigma's overbruggen. Productiecijfers bijvoorbeeld blijven immers altijd discutabel zolang we geen zicht hebben op wie er werkelijk schuilgingen achter niet nader aangeduide impressa als Londen, Berlijn, Rome of Hamburg. Om over dat laatste een definitieve uitspraak te kunnen doen zal iedere boekhistoricus moeten teruggrijpen naar de analytische bibliografie. Zonder deze onmisbare hulpwetenschap voor boekhistorici zou de boekverkoper altijd de lachende derde blijven. [illustratie 11, 12 en 13]

Summary

Elie Luzac came from a Huguenot refugee family which had settled in and around Leiden at the beginning of the eighteenth century. The family was to sprout several famous scions, amongst whom the lawyer, printer, publisher and bookseller Elie Luzac. Luzac started his own printing business in 1742, very soon acquiring an international reputation among fellow-booksellers, publicists and scholars. Because of his contacts with the stadholder, Luzac also became acquainted with Samuel König, court librarian in The Hague.

When König came into conflict with Maupertuis, the president of the Prussian Academy of Sciences, Luzac emphatically sided with his friend König rather than with the influential Berlin scholars who might perhaps be able to improve his position within the Republic of Letters. Because of the stance he took in the conflict, Voltaire approached Luzac with the request to publish his contribution to the learned quarrel, the *Diatribes du docteur Akakia*, which had been destroyed in Berlin. Other works critical of the mighty Maupertuis were also issued, often with a false imprint, but probably printed and published by Luzac.

The case of König-Maupertuis proves that much is to be gained when book-historical research is not confined to the economical aspects of the bookseller's business, but on the contrary incorporates other disciplines as well. A broader examination will offer new findings able to complete the reconstruction of a bookseller's list. And not in the least, this multidisciplinary approach will lead to a more complex and complete idea of the significance of the book trade for the community in which it functioned.

Personalia

Rietje van Vliet promoveerde in 2005 aan de Universiteit Leiden op *Elie Luzac (1721-1796). Boekverkoper van de Verlichting*. Zij publiceerde onder meer over Hendrik Doedijs, Franciscus Lievens Kersteman en Jacob Campo Weyerman. Thans bereidt zij een onderzoeksproject voor over de Amsterdamse achttiende-eeuwse boekverkoper Marc-Michel Rey. Naast haar werk als freelance journalist is ze mede-eigenaar van Astraea, een kleine niet-commerciële uitgeverij van literair-historische publicaties over de lange achttiende eeuw.

13 fotobijchriften (nummering: zie tekst)

- 1 Portret Pierre-Louis Moreau de Maupertuis. Schilderij van Robert Levrac-Tournières (1740). Overgenomen uit: G.B. Volz (ed.), *Die Werke Friedrichs des Grossen*, Berlijn 1912-1914, deel 8
- 2 Een van de zwartste bladzijden in de wetenschapsgeschiedenis werd geschreven naar aanleiding van het *Essay de cosmologie* (Leiden, Luzac 1751) van Maupertuis (ex. KB Den Haag 2202 D 28)
- 3 Portret Elie Luzac (Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden)
- 4 In zijn *Appel au public* (Leiden, Luzac 1753) zette Samuel König zijn beschuldigingen aan het adres van Maupertuis nog eens extra uiteen (ex. KB Den Haag 3179 E 29:3)
5. In zijn *Defense de l'appel au public* (Leiden, Luzac 1753) pareerde König de tegenaanvallen van Maupertuis en diens aanhangers (ex. KB Den Haag 3179 E 29:10)
6. König kreeg bijval van zijn vroegere student Antonius Brugmans, in diens *Proeve over de waare grond-wetten der beweging en rust* (ex. UB Amsterdam 488 F 18)
7. Frederik de Grote verbood de uitgave van Voltaires *Diatribes du docteur Akakia* (Hamburg [=Leiden, Luzac] 1753), waarin zijn protégé bespottelijk werd gemaakt (ex. UB Amsterdam 521 D 24)
8. In de bundel *Maupertuisiana* (Hamburg [=Leiden, Luzac] 1753) bracht Luzac diverse bijdragen aan de geleerdenruzie bijeen (ex. UB Leiden 190 D 5)
9. De wiskundige Leonhard Euler koos in zijn *Dissertation sur le principe de la moindre action* (Leiden, Luzac 1753) positie vóór zijn vriend Maupertuis (ex. UB Leiden 190 D 5).
10. Portret Leonhard Euler. Overgenomen uit: G.B. Volz (ed.), *Die Werke Friedrichs des Grossen*, Berlijn 1912-1914, deel 8
11. *Eloges de trois philosophes* (Londen 1753), geschreven door Frederik de Grote. Het maakt deel uit van de bundel *Maupertuisiana*. Vermoedelijk gaat Luzac schuil achter het schijnimpresum (ex. UB Leiden 190 D 5)
12. *Lettre de Mr. le Marquis de L**.N**. à Mme. La Marquise A**. G**. (Londen 1752)* maakt deel uit van de bundel *Maupertuisiana*. Mogelijk is Luzac de uitgever van het pamflet (ex. UB Leiden 190 D 5)
13. *Reponse de l'academicien de Paris à l'academicien de Berlin* (Londen 1753), onderdeel van *Maupertuisiana*. Het is geschreven door Voltaire. Ook hier is sprake van een schijnimpresum (ex. UB Leiden 190 D 5)